

УДК 140.8:215

ЩЕПАНСЬКИЙ ВІТАЛІЙ,*аспірант кафедри релігієзнавства і теології**Національного університету "Острозька академія", м. Острог*

ДЖЕРЕЛА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ В "ТРЕНОСІ" МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

У статті розглядається релігійно-філософська частина "Треносу" (1610) Мелетія Смотрицького, аналізуються джерела середньовічної філософії, які використовує автор. Розділено на групи джерела, використані при написанні твору. Проаналізовано цитування східних і західних отців церкви, схоластів, інших документів. Розбито на групи в історичній послідовності тексти, на які посилається М. Смотрицький у релігійно-філософській частині "Треносу".

Ключові слова: патристика; схоластика; "Тренос"; М. Смотрицький; середньовічна філософія.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Актуальність роботи полягає в малодослідженості творчості М. Смотрицького як філософа в сучасній історико-філософській та релігієзнавчій думці, оскільки цінність "Треносу" вбачали лише в історичному та філологічному аспектах. У центрі нашого дослідження - релігійно-філософська частина "Треносу" Мелетія (Максима) Смотрицького (?1575/77-1633).

Незважаючи на те, що в роботах ряду науковців піднімаються питання, які стосуються нашої теми, ступінь розробки проблеми залишається невисоким. Деякі зауваження, що стосуються подібної тематики, зустрічаються в монографіях П. Кралюка [5], Є. Прокошиної [6], П. Яременка [10], Н. Яковенко [9], Д. Фріка [14]. Окремі статті, присвячені подібній проблематиці, є в доробку таких авторів, як Л. Ушкалов [7], Л. Квасюк [3], Р. Голик [2] та М. Мельник [13].

Метою статті є комплексний розгляд доступних джерел середньовічної філософії, на які посилається М. Смотрицький у "Треносі", змістовне наповнення та зв'язок філософсько-релігійних ідей автора "Треносу" з ідеями середньовічних автохтонних філософсько-релігійних концепцій, їх переосмислення та виклад у творчості українського мислителя.

Виклад основного матеріалу. Найзручнішим матеріалом для реконструкції переліку літератури, що може дати опосередковане знання про середньовічну філософію, є праця М. Смотрицького "Тренос", оскільки він один із перших мислителів в Україні (також сюди можна віднести Сильвестра Косова, Йоаникія Галятовського, Афанасія Кальнофойського) [9, с. 212], який ретельно дотримувався вченої практики вказівок на полях своїх праць, подаючи відповідні посилання. Такий стиль оформлення наукових текстів став досить популярним в Україні з другої половини XVII ст.

М. Смотрицький здобув освіту в Острозькій академії під керівництвом батька Герасима Смотрицького; продовжував навчання в єзуїтському колегіумі в м. Вільно, де, за свідченнями біографа Якова Суші, студював філософію, що на той час було досить популярним. Наприкінці XVI ст. у віленській академії було лише два факультети: філософський та богословський, і лише з 1641 р. там виникають ще два факультети - юридичний та медичний [6, с. 38]. М. Смотрицький декілька років провів у стінах єзуїтського навчального закладу, займаючись "точною та мислиневою філософією та іншими

вільними науками" [11, с. 16]. Відповідно до сказаного вище ми можемо констатувати, що М. Смотрицький навчався на філософському факультеті. Період творчості, який пройшов під впливом філософської освіти, яку він отримав у Вільно, будемо вважати основним для нашого дослідження. Немає чітких даних про закінчення Смотрицьким академії у Вільно. Це питання та неоднозначність його вирішення піднімає у своїй монографії П. Кралюк [5, с. 36].

На початку XVII ст. український мислитель став домашнім учителем латинської мови князя Богдана Соломирецького. Разом зі своїм учнем, сином князя Соломирецького, їздив навчатися до Німеччини, де слухав лекції у Лейпцизькому, Віттенберзькому, вірогідно, також у Нюрнберзькому та Бреславському університетах [11, с. 16]. Це згодом відобразилося в "Треносі". Після повернення М. Смотрицький оселяється у м. Вільно, де розпочинає співпрацю із Віленським міщанським братством.

Такий розвиток подій у біографії М. Смотрицького передуює публікації "Треносу", який автор видав у Вільно в 1610 році під псевдонімом Теофіла Ортолога. Також варто відзначити згадку, яку робить сам М. Смотрицький, в "Апології..." щодо "Треносу". Він написав "Розвідку про походження святого Духа" польською мовою способом силіогізмів. На нашу думку, ця "Розвідка..." лягла в основу п'ятого розділу "Треносу", що подає розуміння сходження святого Духа у філософському баченні М. Смотрицького. Тут можна стверджувати, що під час написання "Треносу" автор був багато в чому залежний від середньовічної схоластики, яку вивчав у єзуїтському колегіумі.

"Тренос" був вершиною його філософських, політичних, соціальних та богословських пошуків. Із творчою спадщиною М. Смотрицького, зокрема, зі згаданою вище працею, не виникає проблем для дослідження. Текст "Треносу" написаний польською мовою, але в ньому М. Смотрицький дуже часто вживає українізми, латиномовні вставки інших текстів, грецьку термінологію. Перша частина тексту є дуже літературною. Друга частина, починаючи з п'ятого розділу, - це філософський трактат. Адресатами тексту другої частини однозначно були освічені люди - передусім учні колегіумів, священники, єпископи та освічене чорне духовенство, тобто особи, які могли б використовувати наведені автором цитати у своїх проповідях та полемічних дебатах. Тому

М. Смотрицький дуже ретельно подає посилання на полях про використану ним літературу. Виникає питання, з якою метою він це робить? Існує декілька версій. Наприклад, додавання авторитетності власним міркуванням, або ж заохочення до прочитання оригіналів текстів, на яких базується основа християнської церкви, чи намагання досягти дидактичної мети й додавання слухачам курсів гомілетики, полемічного богослов'я та філософії обов'язкового списку для прочитання. Останній варіант найбільш вірогідний, адже в тогочасних європейських університетах такі посилання мали суто дидактичну мету, що пізніше почало використовуватися й серед українських богословів. Наприклад, Інокентій Гізель у своєму морально-теологічному трактаті "Мир з Богом человеком" (1669 р.) [8, с. 213], що був розрахований на богословів, помістив посилання на Біблію, отців церкви та зовнішніх вчителів, тобто західноєвропейських мислителів доби середньовіччя та Ренесансу. Подібна ідея була й у М. Смотрицького, щоб долучити читача "Треносу" до першоджерел, які використовує сам автор.

На полях полемічної праці "Тренос" ми можемо зустріти посилання на роботи 143 авторів. Якщо в попередніх дослідженнях П. Яремка, Д. Фріка, М. Соловія більше уваги приділялося цитатам мислителів, гуманістів доби Відродження та Реформації, то для розгляду питань послань на середньовічних мислителів можемо знайти дуже оглядову інформацію. Вартою уваги є праця "Тренос" М. Смотрицького в дискурсі західної європейської філософської думки" [4], а також окремі статті Л. Квасюк [3], яка розглядає проблеми філософських категорій, що використовує Мелетій Смотрицький у розділі про "Сходження Святого Духа".

Для розуміння релігійно-філософської спадщини М. Смотрицького будемо звертатися та аналізувати три розділи "Треносу". Перший розділ "Про Сходження Святого Духа"; другий розділ "Про Чистилище"; третій розділ "Катехизис...". На нашу думку, тут чітко простежується філософська позиція самого автора та його ставлення до середньовічної філософії й античної спадщини, яка отримала інтерпретацію в західноєвропейській середньовічній філософії схоластів.

У запропонованій статті обмежимося тільки самими джерелами, на які посилається автор "Треносу".

На полях М. Смотрицький подає посилання на Біблію. Варто зазначити, що такі посилання в нього найменш точні. Очевидно, М. Смотрицький користувався рукописним варіантом Біблії, що міг не містити чіткої розбивки на вірші, яка відповідає сучасним варіантам. Оскільки, на думку Г. Гече, сучасний варіант поділу віршів Біблії виникає в кінці XVI ст. й набуває загального поширення в кінці XVII - на початку XVIII ст. [1, с. 20-21]. У тексті наявна велика кількість цитувань отців та вчителів церкви, середньовічних єпископів, патріархів, філософів-схоластів, різного роду документів, які визначали філософські та богословські основи церкви. Цитування, які використовує М. Смотрицький, варто розбити на чотири групи.

До першої віднесемо отців та вчителів церкви. Тут можемо вказати як східних, так і західних середньовічних релігійних мислителів: Іоанн Дамаскін, Діонісій Ареопатит, Григорій Назіанзін (Богослов), Василій Великий, Григорій Нисський, Максим Сповідник, Афанасій Великий, Іоанн Золотоуст, Кирило Олександрійський, Андрій Критський, Феодор Студит, Марк Ефеський, Никифор Антіохійський, Симеон Метафраст. Із західних отців церкви - Аврелій Августин, Амвросій Медіоланський, Тертуліан, Ієронім Стридонський, Григорій Богослов.

Друга група - це документи, які стосуються певних світоглядних доктрин церкви. Це постанови Вселенських соборів, рішення помісних соборів, копії листів патріархів та римських пап.

Третя група цитувань стосується схоластів. У "Треносі" можемо зустріти цитування Томи Аквінського, Северина Боеція, Іоана Дунса Скота, Бонавентури, Бернара Клервоського, Альберта Великого, Ансельма Кентерберійського, Конрада Успергенського, Йохіма Флорського, філософа-номіналіста Дуранда. Саме із цитування цих авторів або згадок про їхнє вчення можна зробити висновок, що М. Смотрицький активно використовує спадщину Платона та Аристотеля через призму тлумачень як східних, так і західних отців церкви, а найбільше схоластичних філософів.

Четверта група послань стосується сучасників М. Смотрицького та середньовічних літераторів, які писали про середньовічних мислителів і подавали їхні думки у своїй інтерпретації. Це Еразм Роттердамський, Дж. Саванарола, поети Ф. Петрарка та Данте Аліґ'єрі, Мантуан Баптист, Іоан Жерсон, Мюнстер, Михаїл Гей, які в поетичній формі критикували папський режим. Цитатами з їхньої творчості М. Смотрицький послуговується для критики папського інституту правління.

У першій групі вчителів та отців церкви, які слугують авторитетами для М. Смотрицького, знаходимо найбільше послань на працю Іоанна Дамаскіна "Точний виклад православної віри" книга 1 [4, с. 81]. На нашу думку, для М. Смотрицького цей східний мислитель є найбільш авторитетним, оскільки на його праці він посилається найчастіше. Однак єдине посилання, яке вказує на конкретну працю, ми можемо зустріти в розділі "Про сходження Святого Духа". Інші найавторитетніші мислителі для автора "Треносу" - це Григорій Богослов, Василій Великий та Григорій Нисський. Він цитує такі праці отців церкви, як "Слово про Святого Духа" Григорія Богослова, "Гомілія на Святе Різдво Христове", "Про божественні імена" Діонісія Ареопатита, "Сувою до антіохійців" Афанасія Великого, "Проти Євномія" Василя Великого, "Слово на Богоявлення або на Різдво Спасителя" Григорія Богослова, твір Григорія Нисського "До еллінів. На підставі загальних понять". М. Смотрицький цитує латинські переклади грецьких отців церкви, інколи подає чіткі джерела з назвами, наприклад: "*Eiusdem quomodo tres personas statuentes in Deitate, non dicimus tres Deos, adversus Graecos, ex communibus notionibus*" (така назва фігурує в стародруці "Треносу") [4, с. 97]. Також М. Смотрицький подає цитати інших грецьких отців церкви, але не зазначає назв творів, на які він посилається, лише перед цитатою вказує ім'я того, кому належать записані нижче слова без зазначення праці, із якої взято текст. Серед них є такі мислителі: Іоанн Золотоуст, Максим Сповідник, Кирило Олександрійський, Андрій Критський, Феодор Студит, Марк Ефеський. Щодо Максима Сповідника, то М. Смотрицький дає лише посилання на його приватний лист, де вказує на помилку перекладу Афанасієвого "Символу Віри". Важливо зазначити, що М. Смотрицький усіх їх називає філософами, а отже, відразу апелює до того, що він веде мову не лише про богословські елементи в ученні отців церкви, а також указує на їхню обізнаність у філософії та "земній" грамоті, які цінувалися серед мислителів західноєвропейської філософської традиції [4, с. 80-117]. Окремо в "Треносі" згадуються західні отці церкви латинського обряду. До таких авторів відносить Аврелія Августина, Ієроніма Стридонського, Тертуліана, Амвросія Медіоланського. Найавторитетнішими для

автора "Треносу" є Аврелій Августин та Тертуліан. Найбільше їхніх цитат ми зустрічаємо в розділі "Про Чистилище" [12, с. 153а], також досить часто зустрічаються цитування Ієроніма Стридонського та Аврелія Августина, які ми можемо зустріти в розділі "Про Сходження Святого Духа", де є посилання на працю Августина "Про Духа Святого" [4, с. 131]. У сьомому розділі є згадка вчення Григорія Великого про душу [12, с. 170а].

Другою групою виступають цитати середньовічних документів та грамоти патріархів, наприклад константинопольського патріарха Фотія, який розробив оригінальне вчення про Трійцю, про що згадує автор "Треносу", але вважає це вчення "спотворенням" [4, с. 99]. М. Смотрицький також звертається до цього вчення, розуміння Трійці з філософської точки зору та використання силогізмів.

Третьою групою цитованих філософів виступають схоласти. Важливим фрагментом є окремі розділи, де М. Смотрицький веде полеміку з Томою Аквінським і цитує його "Суму Теологію" [4, с. 126]. Також він звертає увагу на трактат коментарів на працю Серина Боеція "Про Трійцю", де Тома Аквінський, слідом за Боецієм, виробляє подвійне розуміння теології. М. Смотрицький, слідуючи цьому, виводить своє вчення про "метатеологію" [4, с. 115]. Також зустрічається цитування Дунса Скота [4, с. 93]. Автор переосмислює вчення про душу, запропоноване Бернаром Клервоським [13, с. 213]. Цитування цього вчення ми можемо зустріти в "Катехизисі..." наприкінці твору. У тексті наведено чимало інших цитат схоластів та середньовічних релігійних філософів західної Європи, але вони необхідні лише як підкреслення ренесансних поглядів українського мислителя, при відвертій критиці римської церкви та інституту папства.

Принагідно варто додати, що праці західних отців церкви та філософів-схоластів у М. Смотрицького завичай позитивно оцінені або критично переосмислені. У "Треносі" можемо зустріти абсолютне заперечення думок лише у формальному викладі, що швидше стосується тогочасної православної традиції, але ніяк не схоластичного розуміння частин "Треносу".

Як бачимо, підбір автором цитат для "Треносу" був досить ретельним. Незважаючи на те, що М. Смотрицький був одним із перших, хто писав філософський трактат із подачею індексу цитувань, обізнаність у середньовічній релігійній філософії українського мислителя була досить високою. На жаль, виникають певні сумніви щодо точності цитат і їх відповідності джерелам, оскільки М. Смотрицький досить часто подавав вільну інтерпретацію цитат навіть із Біблії та псалмів [14, с. 89]. Можемо лише апелювати до знань М. Смотрицького, які він міг отримати під час навчання у Вільно в єзуїтській академії на факультеті філософії. Оскільки заклад був спрямований на західноєвропейську релігійну філософську думку, то можемо висловити припущення, що М. Смотрицький був знайомий із працями Аврелія Августина, Тертуліана, Дунса Скота, Ансельма Кентерберійського, Томи Аквінського, адже їхні праці були основою католицької релігійної філософії.

Щодо обізнаності М. Смотрицького в православній релігійній філософії грецьких отців церкви, безперечно, він ознайомився з ними в Острозькій академії під час навчання за керівництва острозьких книжників та Кирила Лукаріса. Також, на думку П. Яременка, М. Смотрицький був залежним від православного твору "Апокрисису..." Христофора Філапета [10, с. 14], на що наводить стиль подачі цитування грецьких отців церкви в "Треносі".

Висновки

Таким чином, було розроблено структуру джерельної бази середньовічної філософії, до якої апелює М. Смотрицький у "Треносі". Наведено чіткий поділ на групи в історично-хронологічній послідовності: посилання на релігійно-філософські твори отців та вчителів церкви; церковні документи та приватні листи; філософія середньовічних схоластів; твори сучасників М. Смотрицького. Велика кількість цитувань праць середньовічних філософів у "Треносі" свідчить про високий рівень філософських знань та їх рецепцію у власних релігійно-філософських роздумах автора. Отже, творчість М. Смотрицького дає широке поле для подальших досліджень в історико-філософському та релігієзнавчому дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гече Г. Библиейские истории / Г. Гече ; [пер. с венг.]. - М. : Политиздат, 1988. - 367 с.
2. Голик Р. Тіло, душа і поділений світ: стереотипи раннього бароко у творчості Мелетія Смотрицького та Кирила Транквіліона Ставровецького / Р. Голик // Біля джерел українського бароко : зб. наук. праць. - Львів, 2010. - Вип. 3. - С. 134-163.
3. Квасюк Л. Філософські категорії Аристотеля в аргументації на захист східнохристиянської інтерпретації догмату про походження Святого Духа у "Треносі" (1610) Мелетія Смотрицького / Л. Квасюк // Вісник Національний університету "Львівська політехніка". - 2008. - № 661. - С. 103-108.
4. Кралюк П. М. "Тренос" Мелетія Смотрицького в дискурсі західної філософської думки / П. М. Кралюк, В. В. Щепанський, М. М. Якубович. - Острого : Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2012. - 220 с.
5. Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. М. Кралюк. - К. : Український центр духовної культури, 1997. - 192 с.
6. Прокошина Е. Мелетий Смотрицький / Е. Прокошина. - Минск, 1966. - 159 с.
7. Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себепізнання / Л. Ушкалов // Біля джерел українського бароко : зб. наук. праць. - Львів, 2010. - Вип. 3. - С. 7-23.
8. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVII ст. / Н. Яковенко. - К. : Laurus, 2002. - 471 с.
9. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності з історії уявлень та ідей в Україні XVI - початку XVII століття / Н. Яковенко. - К. : Laurus, 2012. - 472 с.
10. Яремко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість / П. К. Яремко. - К., 1986. - 159 с.
11. Susza J. Saulus et Paulus Ruthenae unionis sanguine B. Josaphat transformatus. Sive Meletius Smotriciscus archiepiscopus polocensis / J. Susza. - Paris : Barlaam and Josaphat, 1865. - 196 p.
12. Threnos To iest Lament iedyney ś. Powszechny Apostolskiej Wschodniej Cerkwie, z objaśnieniem Dogmat Wiary: Pierwej z Greckiego na Słowiński, a teraz z Słowińskiego na Polski przełożony / Przez Theophila Orthologa [=Meletij Smotrickij], Teyze świętey Wschodniej Cerkwie Syna. - Wilno : [s.n.], 1610. - S. 92a - 130b (Biblioteki Jagiellońska. Oddział Starych Druków. St. d. No. - No. 40951).
13. Melnyk M. Ekskluzywizm soteriologiczny w myśli religijnej Melecjusza Smotryckiego / M. Melnyk // Біля джерел українського бароко : зб. наук. праць. - Львів, 2010. - Вип. 3. - С. 24-40.
14. Frik D. Meletij Smotricky / D. Frik. - Cambridge, Massachusetts : Harvard Ukrainian Research Institute, 1995. - 395 p.

Щепанський Віталій,

аспірант кафедри релігієзнавства і теології

Національного університету "Острозька академія", г. Острог

ИСТОЧНИКИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ФИЛОСОФИИ В "ТРЕНОСЕ" МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦКОГО

В статье рассматривается религиозно-философская часть "Треноса" (1610) Мелетия Смотрицкого; анализируются источники средневековой философии, которые использует автор. Источники разделены на три группы и проведен их анализ. Проанализированы цитаты восточных и западных Отцов церкви; схоластов; другие документы. Разбиты на группы в исторической последовательности тексты, на которые ссылается Смотрицкий в религиозно-философской части "Треноса".

Ключевые слова: патристика; схоластика; "Тренос"; Смотрицкий; средневековая философия.

Shchepanskyi Vitalii

postgraduate student of religious studies and theology

National University "Ostrog Academy", Ostrog

SOURCES OF MEDIEVAL PHILOSOPHY IN "TRENOS" MELETIUS SMOTRYTSKY

In this article were analyzed medieval philosophical sources used by Meletius Smotrytsky for the philosophical and theological part of Trenos (1610), and was conducted the method of studying Trenos in historical and philosophical direction. Gradual development of Smotrytsky's receptions from patristic to scholastic philosophy ends with his own conclusion of the need to rethink the patristic heritage and appreciate the scholastic achievements of Western university thought.

The article reveals Smotrytsky's evaluation of the sources of medieval philosophy that demonstrates the usage of scholastic philosophical heritage in Orthodox theology. Smotrytsky uses rational arguments of Gregory Nysskij, John of Damascus, while criticizing some of the positions of Thomas Aquinas and Augustine Aurelius. Smotrytsky was the first Ukrainian philosopher to use scholastic logic apparatus to criticize the scholastics. Philosophical part of Trenos can be compared to the 'second scholasticism. Using logical construction of the text and philosophical arguments Smotrytsky proves the falsity of some of the views of the Catholic Church. He widely uses medieval philosophy and refer himself more to philosophers than theologians. Because of the use of Aristotelian syllogisms in asserting of Trinitarian nature of God in the beginning of XVII c. was used only in the Western philosophical thought Meletius Smotrytsky prove himself to be a pioneer of revealing objective scholastic sources to Ukrainian philosophy.

Keywords: patristic; scholastic; "Trenos" Smotrytsky; medieval philosophy.

REFERENCES

1. Geche H. (1988), Biblical stories, Polytyzdat, Moscow, 367 p. (rus)
2. Holyk R. (2010), Body, soul and divided world: stereotypes of the early Baroque in works of Meletius Smotrytsky and Kyryl Trankvilion Stavrovetsky, *Near the sources of Ukrainian Baroque.*, Lviv, Vol., 3, pp. 134-163 (ukr).
3. Kvasiuk L. (2008), Aristotle's philosophical categories in argumentation in defense of the dogma of the Eastern interpretation of the Holy Spirit in Trenos (1610) by Meletius Smotrytsky, *Herald, National University Lviv Polytechnic.* Lviv, Vol. 661, pp. 103-108 (ukr).
4. Kraliuk P. M., Shshepanskyi V. V. & Yakubovych M. N. (2012), Trenos Meletius Smotrytsky in the discourse of Western philosophical thought, National University Ostroh Academy, Ostroh, 220 p. (ukr).
5. Kraliuk P.M. (1997), Spiritual quest of Meletius Smotrytsky, Ukrainian Center of Spiritual Culture, Kyiv, 192 p. (ukr).
6. Prokoshyna E. (1966), Meletius Smotrytsky, Minsk, 159 p. (rus).
7. Ushkalov L. (2010), Meletius Smotrytsky: religious controversy as a work of self knowledge. *At the root of Ukrainian Baroque: Collected Works*, Lviv, Vol. 3, pp. 7-23 (ukr).
8. Yakovenko N. (2002), Parallel world. Research on the history of concepts and ideas in Ukraine XVI - XVII centuries, Laurus, Kyiv, 471 p. (ukr)
9. Yakovenko N. (2012), Mirrors identity on the history of concepts and ideas in Ukraine XVI - early XVII century, Laurus, Kyiv, 472 p. (ukr).
10. Yaremko P. K. (1986), Meletius Smotrytsky: Life and Works, Kyiv, 159 p. (ukr).
11. Susza J. (1865), Saulus et Paulus Ruthenae unionis sanguine B. Josaphat transformatus. Sive Meletius Smotriscius archiepiscopus polocensis, Barlaam and Josaphat, Paris, 196 p. (latin).
12. Threnos To iest Lament iedyney s. Powszechney Apostolskiewy Wschodniej Cerkwie, z obiasnieniem Dogmat Wiary: Pierwej z Greckiego na Slowiński, a teraz z Slowińskiego na Polski przelozony, Przez Theophila Orthologa [=Meletij Smotrickij], (1610), Teyze swietey Wschodniej Cerkwie Syna. Wilno, 218 p. (old polish).
13. Melnyk M. Ekskluzywizm soteriologiczny w myśli religijnej Melecjusza Smotryckiego, *Near the sources of Ukrainian Baroque*, Lviv, Vol., 3, pp. 22-40.
14. Frik D. (1995), Meletij Smotrucky, Harvard Ukrainian Research Institute Cambridge, Massachusetts, 395 p. (engl).

© Щепанський Віталій

Надійшла до редакції 17.11.2013